

CERAMICA DIN PASTĂ CAOLINOASĂ DIN CÎMPIA ROMÂNĂ ȘI UNELE PROBLEME PRIVIND LEGĂTURILE TERITORIULUI DE LA NORD DE DUNĂRE CU DOBROGEA ÎN SECOLELE IX—X

dr. Maria COMȘA

Într-o serie de așezări din epoca feudală timpurie, alături de ceramica lucrată din lut obișnuit (care reprezintă procentul cel mai mare al olăriei), asociată uneori și cu ceramica cenușie cu decor lustruit (într-un procent mult mai redus) se întâlnesc și fragmente ceramice sau vase întregi lucrate din pastă de culoare alburie, roz sau ușor gălbuie, ornamentată prin incizie sau cu decor pictat ¹. Aceste fragmente se găsesc — cel puțin în complexele cercetate pînă acum — într-un procent redus doar de circa 2%, din totalul categoriilor ceramice din complexul respectiv.

În cele ce urmează vom prezenta, în ordine alfabetică complexele de la nord de Dunăre în care au apărut asemenea fragmente ceramice.

1. Andolina (jud. Călărași)

La circa 150 m vest de liziera de salcîmi, aflată la marginea de vest a satului, s-au adunat fragmente ceramice din epoca feudală timpurie, databile în secolele IX—X. Între ele există și un fragment lucrat din pastă alburie caolinoasă ².

2. Bucov-Ploiești (jud. Prahova)

a). Bucov-Rotari. Din bordeiul nr. 1 al așezării Bucov-Rotari provin două fragmente dintr-un vas borcan, ornamentat cu striuri orizontale avînd buza rotunjită și îngroșată în formă de colac. Fragmentele sînt datate în secolul al IX-lea.

Din casa nr. 3, din aceeași așezare, mai provin încă trei fragmente ceramice lucrate din pastă alburie, amestecată cu nisip și ocră roșu, datate la sfîrșitul secolului al IX-lea și la începutul secolului al X-lea.

Două fragmente din partea inferioară a unui ulcior amforoidal, din același fel de pastă, au fost descoperite în groapa de acces a cuptorului de copt datat pe la mijlocul secolului al IX-lea.

b). Bucov-Tioca. În așezarea Bucov-Tioca, în casa nr. 1 a apărut un fragment de borcan (din pastă caolinoasă) avînd buza îngroșată în exterior în formă de colac. Fragmentul

păstrat are pe corp linii horizontale peste care, pe umăr, s-au trasat două benzi de linii în val ce se întretaie între ele, iar pe gît, începînd de sub buză pînă pe umăr, sînt incizate linii oblice ușor arcuite mai ales în partea inferioară. Complexul din care face parte acest fragment se datează în prima jumătate a secolului al X-lea. În așezarea Bucov-Tioca au ieșit la iveală și fragmente din ulcioare amforoidale lucrate din pastă alburie caolinoasă.

Un fragment dintr-o toartă a unui ulcior amforoidal a fost descoperit în casa nr. 12, datată de la sfîrșitul secolului al IX-lea și începutul secolului al X-lea. Fragmentul este lucrat din pastă alburie caolinoasă amestecată cu nisip fin și ocră roșu. Din cauza ocrului, pasta după ardere are culoare roz.

Tot în casa nr. 1 a mai apărut și un fragment din fundul unui ulcior amforoidal lucrat din pastă alburie avînd ca degresant-nisip fin și ocră roșu drept colorant care, ca și borcanul descris mai sus (descoperit în același complex), datează tot din prima jumătate a secolului al X-lea. În bordeiul nr. 8, datat pe la mijlocul secolului al IX-lea, s-au descoperit mai multe fragmente, lucrate din pastă alburie caolinoasă avînd suprafața exterioară vopsită cu culoare roșie.

Alte fragmente, lucrate tot din pastă alburie caolinoasă au fost găsite în casa nr. 19, de la sfîrșitul secolului al IX-lea și începutul secolului al X-lea, aveau suprafața acoperită cu o culoare roz, peste care, în special în partea superioară peste un decor în relief ca un fel de coaste, s-a dat cu o culoare portocalie. Pe partea inferioară s-a trasat o linie orizontală adîncită, peste ea erau trasate linii verticale lustruite, iar culoarea portocalie poate fi observată doar din loc în loc. Un alt fragment din pastă similară, descoperit în același complex, are pe suprafața exterioară dungi verticale pictate cu culoarea roșie.

Un fragment de vas scos la iveală din bordeiul nr. 12, lucrat pe o roată cu învîrtiri repezi, datat către sfîrșitul secolului al VIII-lea, dintr-o pastă cenușie gălbuie, are pe umăr o dungă cenușie închisă trasată aproximativ orizontal³.

3. București

a. Băneasa-sat În bordeiul nr. 3 a fost descoperit un ciob de vas din pastă alburie caolinoasă foarte corodat și mai multe fragmente avînd pe pereți un fel de coaste care, după părerea noastră, provin din corpul unui ulcior amforoidal.

Din bordeiul nr. 4 provine partea superioară (fără gură) a unui ulcior amforoidal ornamentat pe corp cu linii horizontale făcute cu un instrument cu capul bont. Pe gît are incizat, înainte de ardere, un semn în forma cifrei 1. Semnul este mutilat în partea superioară. Torțile aveau la bază o prelungire în relief ca un fel de creastă.

Din același complex mai provin încă două fragmente din vase modelate din pastă alburie caolinoasă⁴.

Pe baza caracteristicilor ceramicii din bordeiele nr. 3 și nr. 4 de la Băneasa sat, pot fi date, după noi, în a doua jumătate a secolului al IX-lea.

4. Ciocănești (jud. Călărași)

În dreptul marginii de sud a satului, la circa 100 m spre vest de grajdul comunal, au apărut fragmente ceramice din epoca feudală timpurie, databile în secolele IX—X. Sînt cioburi lucrate din pastă alburie caolinoasă. Pe un ciob sînt linii horizontale asociate cu o bandă de linii în val, iar pe un fragment de la baza gîtului unui vas borcan sînt trasate striuri oblice subțiri și dese⁵.

5. Chișcani-sat (jud. Brăila)

Urna funerară din mormîntul nr. 23 era lucrată din pastă gălbuie caolinoasă, de bună calitate. Vasul are corpul decorat cu linii horizontale peste care, pe umăr, se află două rînduri de impresiuni în forma unui unghi ascuțit. Pe fundul vasului se află un semn în relief (slab vizibil) reprezentînd o cruce înscrisă în cerc (în. = 24 cm; diam. gurii = 15,5 cm; diam. fundului = 10 cm)⁶.

6. *Clinciu*, com. Spanțov (jud. Călărași)

În partea de nord a fostei bălți Buldea, la circa 2 km sud-est de sat, în plantația de salcîmi s-au descoperit fragmente ceramice din epoca feudală timpurie printre care și cîteva cioburi lucrate din pastă alburie caolinoasă ⁷.

7. *Conțești* (jud. Teleorman)

Între Conțești și Bragadiru, pe locul numit „Bent”, s-a descoperit o așezare din epoca feudală timpurie în care, alături de ceramica din lut obișnuit arsă oxidant, ornamentată prin incizie și ceramică cenușie cu decor lustruit, au apărut și fragmente ceramice din pastă alburie caolinoasă ⁸.

8. *Corabia* (jud. Olt)

În dreptul km 3 au fost descoperite numeroase fragmente ceramice din epoca feudală timpurie databile în secolele IX—X, printre care și un ciob din pastă alburie caolinoasă, cu dungi largi orizontale paralele. Un alt fragment avea pe el o singură dungă ⁹.

9. *Cunești* (jud. Călărași)

a) În partea de sud a satului pe fostul loc al lui V. Bucur, zis Matache, s-au descoperit fragmente ceramice din epoca feudală timpurie, între care unele din pastă alburie caolinoasă ¹⁰.

b) Pe locul lui Seba Gh. din marginea sudică a satului s-au descoperit cîteva fragmente de vase ornamentate cu linii orizontale și în val, din epoca feudală timpurie. Printre ele și un mic fragment dintr-un vas borcan, ornamentat cu striuri orizontale, lucrat din pastă alburie caolinoasă ¹¹.

10. *Curățești* (jud. Călărași)

În marginea de sud-est a satului, în punctul numit „La lutărie” (locul de unde localnicii scoteau lut pentru lipitul caselor), s-au observat, în maluri, bucăți de lipitură arsă și fragmente ceramice din secolele IX—X ornamentate cu linii orizontale și în val, unele din ele fiind lucrate din pastă alburie caolinoasă ¹².

11. *Dorobanțu* (jud. Călărași)

a) La sud de privalul „Bătrîna”, pe coastă, în dreptul fostului loc al lui Apostol, s-au descoperit fragmente ceramice, databile în secolele IX—X, printre care mai multe cioburi ornamentate prin incizie cu linii orizontale, lucrate din pastă alburie caolinoasă ¹³.

b) În dreptul CAP „Pămînt deștelenit”, pe sub coastă, s-au găsit mai multe cioburi din secolele IX—X, printre care și un fragment decorat cu linii orizontale slab incizate, lucrat din pastă alburie caolinoasă ¹⁴.

12. *Dridu-Movilă* (jud. Ialomița)

Din podeaua vetrei cuptorului nr. 6 din așezarea de la Dridu au fost scoase cîteva fragmente ceramice dintr-un vas lucrat din pastă albă-cenușie. Buza lui era îngroșată în exterior, iar corpul său era ornamentat prin incizie cu linii orizontale peste care s-au trasat benzi de linii în val ¹⁵.

13. *Fetești* (jud. Ialomița)

Chiar pe malul înalt al brațului Borcea se află o așezare din epoca feudală timpurie cu ceramică ornamentată cu linii orizontale și în val lucrată din pastă caolinoasă alburie sau roz de diferite nuanțe, acestea din urmă avînd amestecat în pastă ocru roșu, asociată cu relativ puțină ceramică cenușie cu decor lustruit ¹⁶.

14. *Fîntînele* (jud. Teleorman)

În complexul funerar (cenotaf?) de la Fîntînele a apărut un fragment dintr-un vas bitronconic, lucrat dintr-o pastă alburie caolinoasă de aspect cretos, conținînd ca degresant pietricele mărunte (micropundișuri).

Un alt fragment în formă de pîlnie provine de la un ulcior amforoidal cu decor pictat cu ocru. În exterior, gura acestui ulcior avea doar cîteva pete neregulate. Partea interioară a gurii ulciorului însă era pictată cu dungi verticale unite între ele cu o dungă

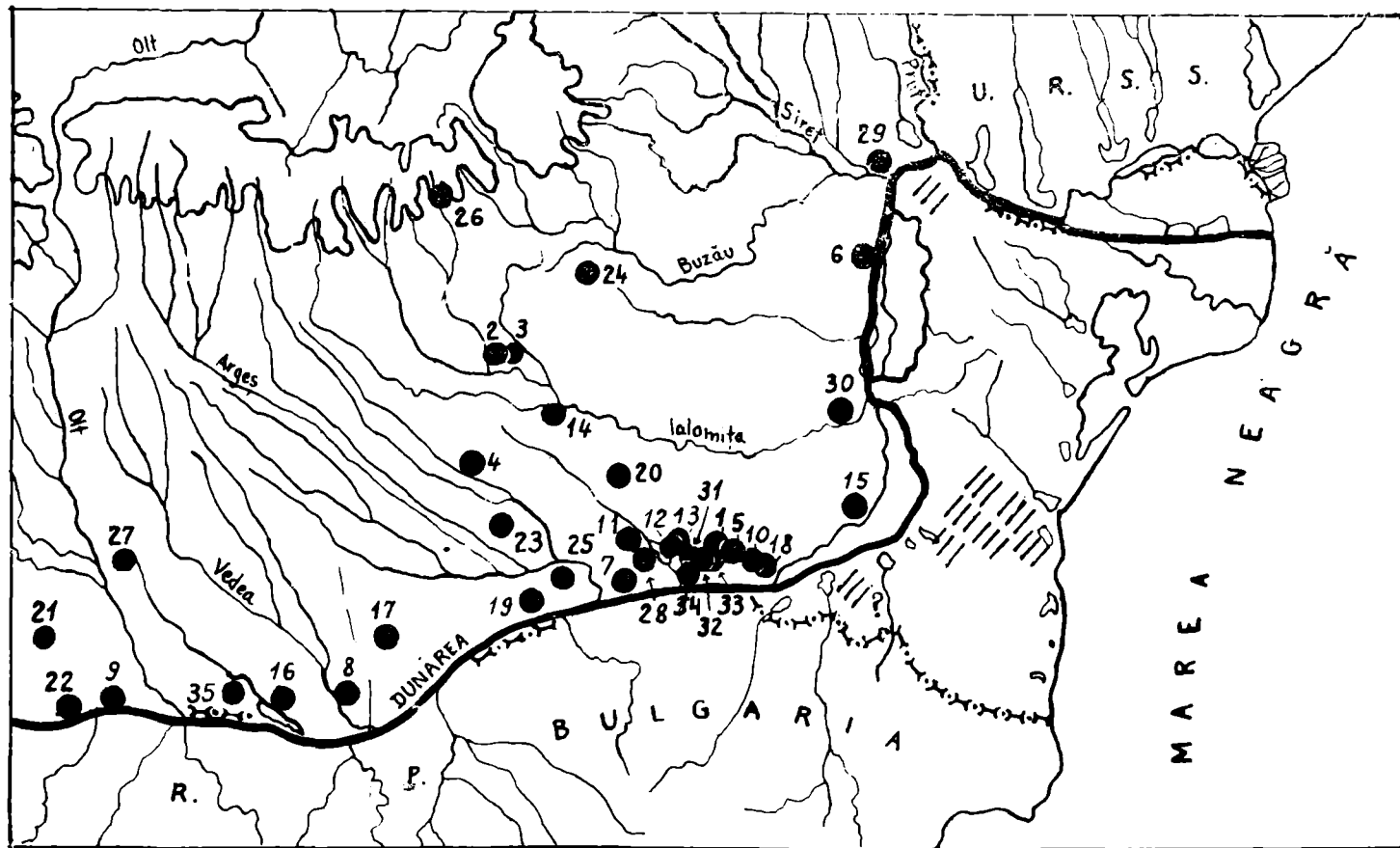

FIG. 1. AȘEZĂRILE ÎN CARE S-A DESCOPERIT CERAMICĂ DIN PASTĂ CAOLINOASĂ (MUNTENIA – OLTENIA – SUDUL MOLDOVEI)
 1. ANDOLINA; 2. BUCOV – „ROTARI”; 3. BUCOV – „TIOCA”; 4. BUCUREȘTI – BĂNEASA; 5. CIOCĂNEȘTI; 6. CHIȘCANI-SAT; 7. CLINCIU;
 8. CONEȘTI; 9. CORABIA; 10. CUNEȘTI; 11. CURĂTEȘTI; 12. DOROBĂȚU; 13. DOROBANȚU; 14. DRIDU-MOVILĂ; 15. FETEȘTI; 16. FÎNTÎNELE;
 17. GOCOȘARI; 18. GRĂDIȘTEA; 19. GREACA; 20. ILEANA-PODARI; 21. OBÎRȘIA NOUĂ; 22. ORLEA „FÎNTÎNA LUI MARIȚA”; 23. PĂDURIȘ; 24. PIE-
 TROASELE „POIANA GRUIULUI”; 25. RADOVANU „VALEA LUI PETCU”; 26. SLON „LA CIUGĂ”; 27. STOICĂNEȘTI „LA CRICIUVENI”; 28. SULTANA;
 29. ȘENDRENI; 30. ȚINDĂREI; 31. VĂRĂȘTI; 32. VĂRĂȘTI „GRINDUL COCHIREI”; 33. VĂRĂȘTI „GRINDUL COCHIREI”; 34. VĂRĂȘTI „GRINDUL COCHIREI”; 35. VINĂTORI. (HAȘURILE OBICE
 REPREZINTĂ ZĂCĂMINTELE DE ARGILE CAOLINOASE DIN DOBROGEA).

orizontală trasată sub marginea buzei. Aceste dungi, de culoare brună roșiatică, contrastează plăcut cu fondul galben-alburui al vasului.

Un al doilea gît de ulcior, lucrat tot din pastă galbenă-alburie, are pictată pe partea interioară a buzei o dungă de culoare brună-roșiatică care, într-o parte, coboară sub forma unei dungi verticale. Urme de culoare se pot observa și pe partea teșită a buzei și în exteriorul ei, pe „guler”. Vopseaua de pe gura acestui ulcior are un aspect lucios ca un fel de lac¹⁷.

15. *Gogoșari* (jud. Giurgiu)

Cu ocazia unor săpături de salvare întreprinse la Gogoșari au fost descoperite fragmente ceramice din epoca feudală timpurie lucrate din lut obișnuit, ceramică cenușie, arsă reducător cu decor lustruit, precum și fragmente ceramice din vase borcan lucrate din pastă alburie caolinoasă ornamentate prin incizie cu linii-orizontale și în val¹⁸.

16. *Grădiștea* (jud. Călărași)

Pe versantul de est al văii Dinului, la marginea de apus a Gostatului, în mal, au apărut fragmente ceramice din epoca feudală timpurie databile în secolele IX—X. Fragmentele ceramice roșii, ornamentate cu linii orizontale și în val se află în asociere cu cioburi lucrate din pastă alburie caolinoasă și cu fragmente cenușii, cu decor lustruit¹⁹.

17. *Greaca* (jud. Giurgiu)

Cu ocazia unor săpături de salvare, pe teritoriul satului Greaca, în punctul numit „La Țigănie”, alături de fragmente ceramice lucrate din lut obișnuit, arse oxidant sau cenușii, în urma arderii reducătoare s-au descoperit și fragmente ceramice din pastă alburie caolinoasă, cu ornament incizat²⁰.

18. *Ileana-Podari* (jud. Călărași)

În așezarea din epoca feudală timpurie de la Ileana-Podari au fost descoperite câteva mici fragmente ceramice, lucrate dintr-o pastă alburie caolinoasă. Suprafața vasului (după noi un ulcior amforoidal) fusese acoperită cu o angobă de un roșu-aprins²¹. Vasul își găsește analogie apropiată la Bucov-Tioca, bordeiul nr. 8²² și în casa nr. 6 a²³. El poate fi datat de pe la mijlocul secolului al IX-lea și pînă la începutul secolului al X-lea.

19. *Obîrșia Nouă* (jud. Olt)

Fragment de vas din pastă alburie caolinoasă, bine frământată și bine arsă. Fragmentul provine dintr-un vas-borcan cu buza răsfîrîntă avînd marginea rotunjită. Corpul vasului a fost ornamentat cu linii orizontale și în val incizate²⁴.

20. *Orlea*, (jud. Olt)

a) Pe teritoriul localității, la circa 300 m vest de fîntîna lui „Mărița”, a fost descoperit un complex din epoca feudală timpurie din secolele IX—X. S-au adunat fragmente ceramice lucrate din pastă alburie caolinoasă, ornamentate cu linii incizate orizontale²⁵.

b) Un alt fragment dintr-un vas-borcan, lucrat din pastă alburie caolinoasă este amintit de Oct. Toropu, fără să dea amănunte asupra locului de descoperire. Vasul are gîtul bine profilat, partea inferioară a buzei fiind teșită oblic, iar marginea exterioară a gurii îngroșată în formă de colac. Pe corp vasul a fost ornamentat cu linii orizontale și în val²⁶.

21. *Păduriș* (jud. Giurgiu)

Lîngă lacul Orasca, pe pantă, au fost găsite fragmente ceramice din secolele IX—X, ornamentate cu linii orizontale și în val. Două din ele erau lucrate pe o roată rapidă. Majoritatea proveneau din vase făcute din argilă obișnuită, iar trei fragmente (două din același vas, ornamentat cu linii orizontale distanțate între ele, iar al treilea avea ornament de linii orizontale dese) erau din pastă alburie caolinoasă.

Fragmentele din argilă obișnuită erau ornamentate cu linii orizontale și în val, iar un ciob, făcînd parte dintr-un vas cu pereții foarte subțiri, pare a fi avut pe el linii orizontale asociate cu grupuri de linii verticale. Deocamdată, nu s-au găsit fragmente ceramice cenușii cu decor lustruit²⁷.

22. *Pietroasele* (jud. Buzău)

Într-un lot de materiale ceramice, lucrate din argilă obișnuită, adunate cu ocazia unor cercetări de suprafață, în punctul numit Poiana Gruiului, se află și două fragmente din pereții unor vase borcan lucrate din pastă de culoare roz (caolinoasă?), unul ornamentat cu linii orizontale, iar celălalt cu linii orizontale și în val ²⁸.

23. *Radovanu* (jud. Călărași)

În diferite complexe din epoca feudală timpurie de la Radovanu („Valea lui Petcu” 2) au apărut câteva fragmente de ulcioare amforoidale, databile în a doua jumătate a secolului al IX-lea și de la începutul secolului al X-lea, lucrate din pastă gălbuie caolinoasă, unele având pe ele urme de decor pictat ²⁹.

24. *Slon* (jud. Prahova)

În preajma zidului de incintă al cetății I B (de cărămidă), spre sud-vest de poartă, au apărut două fragmente ceramice lucrate din pastă gălbuie caolinoasă. Unul din ele provine de la un fund de ulcior amforoidal databil în a doua jumătate a secolului al IX-lea și, eventual, la începutul secolului următor ³⁰.

25. *Stoicănești* (jud. Olt)

În locul numit „În cot”, alături de fragmente ceramice lucrate din lut obișnuit ornamentate prin incizie cu linii orizontale și în val și un fragment cenușiu, ars reducător, ornamentat cu caneluri orizontale distanțate între ele, a apărut și un fragment dintr-un vas borcan lucrat din pastă alburie caolinoasă, ornamentat cu linii orizontale dese, precum și o buză cu marginea rotunjită, îngroșată în exterior în formă de colac. Complexul datează din secolele IX—X ³¹.

26. *Sultana* (jud. Călărași)

În necropola birituală de la Sultana, pe lângă vase lucrate din argilă obișnuită arse oxidant și vase cenușii cu decor lustruit în procent mai redus, au apărut și câteva vase borcan din argilă caolinoasă. Dintre acestea este publicat un vas-borcan, descoperit întâmplător în anul 1958. Vasul este de dimensiuni mici (înălțime 12,2 cm; diametrul fundului 6,5 cm). Buza este răsfrântă în afară cu marginea rotunjită. Pe corp are ornament de linii orizontale neregulate, iar pe fund un semn în relief complicat ³². Dimensiunile mici arată că vasul a făcut parte din inventarul unui mormânt de înhumatie.

27. *Șendreni* (jud. Galați).

Cu ocazia sondajului efectuat la Șendreni în anul 1961 pe lângă vase borcan ornamentate cu linii orizontale și în val și vase globulare cenușii cu ornament executat prin lustruire, ³³ au apărut și două fragmente de vase cu urechiușe pe umăr din pastă alburie caolinoasă ce par a fi avut pe suprafață decor pictat cu ocră ³⁴.

28. *Țândărei* (jud. Ialomița)

Cu ocazia unor cercetări de suprafață întreprinse pe valea Ialomiței, N. Conovici a descoperit, pe teritoriul satului, o așezare destul de bogată din epoca feudală timpurie, probabil din secolele IX—X. Printre materialele ceramice adunate se află și unele lucrate din pastă caolinoasă ³⁵.

29. *Vărăști* (jud. Călărași)

a) În marginea de sud a satului, în dreptul casei lui Ion Moroianu, s-a scos dintr-o groapă un fragment mare dintr-un vas borcan, lucrat din pastă alburie caolinoasă ³⁶.

b) Tot în marginea de sud a satului, în dreptul casei lui Niță Taftor, s-au descoperit fragmente ceramice feudale timpurii din secolele IX—X între care și un ciob lucrat din pastă alburie caolinoasă. Ciobul este ornamentat cu linii orizontale pe corp și pe umăr cu linii oblice crestate ³⁷.

c) La circa 100 m est de sat, în punctul numit „Vadul lui Pistol”, pe plajă, s-au descoperit fragmente ceramice din epoca feudală timpurie din secolele IX—X, printre care și unul lucrat din pastă alburie caolinoasă ³⁸.

d) Pe grindul Cochirei, din marginea de sud vest a fostului lac Boian, au fost găsite fragmente ceramice databile în secolele IX—X, printre care și două lucrute din pastă alburiu caolinoasă ³⁹.

30. Vinători (jud. Teleorman)

În marginea de sud vest a satului, printre fragmentele ceramice din epoca feudală timpurie, din secolele IX—X au apărut și cioburi lucrute din pastă alburiu caolinoasă ornamentate cu linii orizontale și vopsite cu o culoare portocalie (= ocru galben) ⁴⁰.

După cum s-a văzut din catalogul descoperirilor, prezentat mai sus, ceramica lucrată din pastă alburiu caolinoasă a apărut în Cîmpia Română în așezări și necropole situate în 30 de localități, pe teritoriul unora din ele (Bucov, Vărăști) existînd chiar două sau mai multe așezări ⁴¹.

Procentul scăzut al acestei categorii ceramice, de circa 2% în așezările de la nord de Dunăre, dovedește indirect că olăria de acest tip nu era o caracteristică a inventarului ceramic lucrat de olarii locali din nordul Dunării, ci era adusă din altă parte.

Cercetările geologice efectuate în ultimul timp și-au îndreptat atenția și asupra studierii diferitelor roci utile. Astfel s-a putut constata inexistența unor argile caolinoase în zona extracarpatică a României, respectiv în Muntenia, Oltenia și Moldova, adică în zona în care apar fragmente ceramice din pastă caolinoasă de care am amintit mai sus. Zăcămintele de argile caolinoase se cunosc doar în Dobrogea, și în Transilvania, în județele Bistrița-Năsăud, Cluj și Harghita ⁴².

Dintre acestea, în chip special, ne interesează cele din Dobrogea. În județul Tulcea, zăcămintele de argile caolinoase există în partea nordică a masivului Principau la 3 km nord de Măcin, în culmile Cheia și Vițelaru. Argilele caolinoase din acest zăcămint (numit *Cheia-Vițelaru*) sînt cunoscute în etapa actuală și sub numirea de caolin de Măcin. Aceste argile au o culoare albăstrui și plasticitatea redusă. Compoziția lor este următoarea: 21,27—26,79% caolinit; 36,79—40,06% cuarț; 29,50—36,12% feldspat; 3,80—6,17% mică și 0,40—0,52% F_2O_3 , $3H_2O$ ⁴³.

De asemenea, în zona Epaminonda, la circa 1 km de șoseaua Măcin-Smîrdanul Nou, în culmea Orliga există un filon de caolin gros de 2,5 m care conține și oxizi de fier ⁴⁴.

Judecînd după unele fragmente ceramice lucrute din pastă alburiu-gălbui sau roz din așezarea de la Garvăn-*Dinogetia*, aceste zăcămintele erau cunoscute încă din epoca romană, romano-bizantină (sec. II—VI) iar, apoi, și în epoca feudală timpurie, în secolele IX—X.

Zăcămintele de argile caolinoase importante se cunosc în special în Dobrogea centrală începînd cu versantul nordic al văii Carasu și pînă în apropierea faliei Ovidiu-Capidava.

Explorările geologice efectuate în ultimul timp în zonă au stabilit că argilele caolinoase de aici se prezintă sub formă de lentile mai mici sau mai mari în masa depozitelor predominant nisipoase ⁴⁵. Ele sînt formate în cea mai mare parte din caolinit (formula sa teoretică fiind; $SiO_2 = 46,54\%$; $Al_2O_3 = 39,50\%$; $H_2O = 13,96\%$) ⁴⁶ subordonat de montmorillonit (= săpun de pămînt) ⁴⁷, cuarț, feldspați și hidroxizi de fier și mangan. Aproape fiecare lentilă are valori deosebite în ceea ce privește compoziția chimică și parametrii fizici. Zăcămintele prezintă și o mare varietate de culori: albe, alb-gălbui, roz (de diferite nuanțe n.n.) și cenușii ⁴⁸.

Un zăcămint de argile caolinoase se află la Cuza Vodă, la circa 6 km de Medgidia, în versantul stîng al văii Docuzol.

Al doilea zăcămint de argile caolinoase din această zonă se află în lungul versantului sudic al văii Țibrinu. Argilele de aici sînt de o calitate variabilă, cu un grad de alb peste 65% (Defcea și Gherghina carieră), cu un grad de alb de 50—60% (Docuzol) și pe alocuri cu un grad de alb sub 50%. Compoziția chimică a acestor argile caolinoase este următoarea: $SiO_2 = 57—63\%$; $Al_2O_3 = 20—25\%$; $Fe_2O_3 = 2—4,5\%$; $TiO_2 = 0,8—1,5\%$; $MgO = 0,08—0,8\%$; $K_2O + Na_2O = 1—3,5\%$; P.C. = 5,8% ⁴⁹.

Al treilea zăcămint se află pe o viroagă la confluența acesteia cu Valea Carasu în apropiere de Mircea Vodă. Argilele de aici se prezintă sub formă de lentile cu grosimi între 2—15 m și cu un grad de alb variabil ⁵⁰.

Un alt zăcămint se află în apropierea localității Tortoman, format tot din lentile caolinoase de calități variabile, asemănătoare cu cele de pe valea pîrului Țibrinu ⁵¹.

În sfîrșit, zăcămintele importante de argile caolinoase au mai apărut și pe Valea Adîncă și Valea Agicabul ⁵².

Unele din zăcămintele menționate mai sus, cum sînt cele din preajma Măcinului și a localității Mircea Vodă, Țibrinu etc, se cunoșteau cu trei decenii în urmă ⁵³ și de către arheologi. Recent se cunosc zăcămintele de argile caolinoase, folosite după toate probabilitățile de romani și în apropiere de Cernavodă ⁵⁴.

Faptul că la Păcuilui lui Soare au apărut vase și numeroase fragmente de vase din pastă caolinoasă de culoare alburie, galben-alburie, roșietică sau cenușie, cu un decor incizat ⁵⁵ sau cu decor pictat ⁵⁶, ca și de faptul că, la sud de Dunăre, ceramica lucrată din pastă caolinoasă alburie, roz sau gălbuie cu decor incizat sau cu decor pictat cu ocru se concentrează în așezările de la Silistra și împrejurimi ⁵⁷, ne face să credem că zăcămintele de argile caolinoase (eventual mai mici) trebuie să fi existat și în sud-vestul sau în sudul Dobrogei, aproximativ în zona Băneasa-Cuzgun-Urliua.

Zăcămintele de materie primă (argile caolinoase) precizate de geologi în diferitele zone ale Dobrogei, ca și de concentrare a ceramicii lucrate din pasta caolinoasă din nordul Dunării (fig. 1), în special în preajma malului dobrogean, ne permit, credem, să putem afirma că cele două specii ceramice din pastă caolinoasă cu decor incizat și cu decor pictat sînt produse ale unor olari dobrogeni care au lucrat în preajma zăcămintelor de materie primă amintite mai sus ⁵⁸, produsele lor fiind, difuzate apoi (uneori la distanțe destul de mari) spre nord, vest și sud. Principalele puncte pe unde se putea trece cu relativă ușurință Dunărea erau mai ales vadurile de la Drîstor (Silistra) — Călărași; Ostrov-Călărași; Giurgeni-Vadul Oii; Garvăn (*Dinogetia*) — Galați sau Pisica, iar spre nord vadul principal de la Isaccea (*Noviodunum*) și un alt vad la Tulcea (*Aegissus*).

Sezonier, vara și mai ales spre toamnă, cînd apele sînt mai scăzute, erau folosite și alte vaduri cum sînt cele de la Capidava — Bordușani, Cernavodă-Fetești, Oltina-Unirea (= Șocariciu), Măcin-Brăila și altele.

Ținînd seama de aria de răspîndire a ceramicii lucrată din pastă caolinoasă, în nordul Dunării putem stabili numeroase legături între teritoriul nord-dunărean (în special Muntenia) cu Dobrogea ⁵⁹. Legăturile Dobrogea cu nordul Dunării se făceau, atît pe apă, cît și pe uscat, pe drumurile comerciale existente în acel timp.

După cum se știe drumuri străvechi au existat pe linia Dunării, atît pe apă cît și pe uscat pe ambele maluri. Pe aceste drumuri ceramica din pastă caolinoasă a fost răspîndită în lungul Dunării, în așezările din preajma bălților Greaca, Suhaia, pînă în sud-estul Olteniei la (Orlea și Obîrșia Nouă) ⁶⁰. Alte căi de comunicație duceau de la Dunăre spre Carpați și invers.

Un astfel de drum a existat pe cursul inferior al Argeșului, Dîmbovița inferioară, Teleajen, Telejenel-Drajna, continuînd peste munți, pe la Slon iar prin pasurile Tătaru și Boncuța trecea în sud-estul Transilvaniei ⁶¹. Un alt drum tot atît de important ca și cel precedent, a existat pe Valea Mostiștei (pe malul vestic al acestei văi) — Snagov — de unde continua prin Urziceni — Buzău-Rîmnicu Sărat. O altă ramură a acestui drum trecea probabil, spre Moldova Teleajen — Pasul Tătaru spre Carpați. Un drum important se conturează și pe Valea lalomiței (probabil pe ambele maluri). O ramificație a acestui drum continua pe pîrîul Sărata, pînă la Pietroasele (Poiana Gruului), iar cealaltă trecea la Dridu de unde se îndrepta spre drumul Teleajen-Pasul Tătaru.

Pe baza ceramicii din pastă caolinoasă în vestul Munteniei a devenit existența unei căi de comunicație pe Valea Vedei pînă la Conțești ⁶² și pe Valea Călmățuiului pînă la Stoicănești-Olt.

În sudul Moldovei au existat două căi importante începînd de la Șendreni-Galați, una pe Siret, documentată pînă la confluența cu Troțușul și alta pe Prut, continuînd pe riul Bahlui pînă la confluența cu Bahluișul ⁶³.

Ceramica din pastă caolinoasă ornamentată prin incizie sau pictată cu ocru are, după cum am arătat și cu alt prilej, origine autohtonă ⁶⁴, iar populațiile nou venite au preluat-o de la aceștia. Prin contactul cu noii veniți, repertoriul formelor se îmbogățește. Ulcioarele amforoidale cu angobă sau slip roșu se leagă tot de continuitatea autohtonă în provinciile de la Dunărea de Jos ⁶⁵.

Judecînd după rezultatele cercetărilor arheologice din zona carpato-balcanică constatăm că specia ceramică lucrată din pastă caolinoasă cu decor incizat sau pictat, precum și ulcioarele amforoidale cu angobă sau slip roșu cu au circulat în stînga Dunării, în general în secolele IX—X, în unele cazuri și la sfîrșitul secolului al VIII-lea, eventual și la începutul secolului al XI-lea.

Pătrunderea acestor produse ceramice credem că a început la sfîrșitul secolului al X-lea sau la începutul secolului al XI-lea, fiind împiedicată de pecenegi. Pecenegii însă întrerup legăturile teritoriului nord-dunărean cu Dobrogea doar temporar căci, în secolele XII—XIII, se remarcă o nouă reluare a acestor legături în alte condiții.

NOTE

1. Pentru această specie ceramică noi am folosit, cu ani în urmă, mai întîi termenul de pastă de caolin (cf. Maria Comșa în Șantierul arheologic Garvăn-Dinogetia, SCIV, VI, 1955, 3—4, p. 720—721. Ulterior, datorită unor contacte cu olari, am adoptat de la aceștia numirea de humă albă (cf. Maria Comșa, *Unele concluzii istorice pe baza ceramicii din secolele VI—XII*, SCIV, VIII, 1957, 1—4, p. 278—281) sau humă alburie (cf. Idem, în *Dinogetia*, I, București, 1967, p. 154, 163 și 200). Numirea de humă albă sau humă alburie era folosită curent cu două trei decenii în urmă în nord-vestul Dobrogei. De asemenea, am întîlnit această denumire, în anul 1953, la un olar din fosta periferie a Bucureștiului, care aducea o astfel de materie primă, periodic, din sud-vestul Dobrogei, făcînd atît vase din lut obișnuit (arse oxidant sau reducător), cît și ceramică de culoare albă.

În lucrarea de față noi am folosit însă termenul de pastă alburie caolinoasă sub influența numirii date de geologi acestor zăcămintele de argile caolinoase.

În urma noilor cercetări considerăm proprie atît numirea de humă albă sau alburie pe baza datelor etnografice, cît și cea de pastă de caolin, argilă sau pastă caolinoasă pe baza cercetărilor geologice.

2. Eugen Comșa, *Cercetări arheologice de suprafață între Dorobanțu și Grădiștea*, manuscris, nr. 60, p. 13 (= fostul sat Cacomeanca). Cercetările au fost efectuate în anii 1956 și 1957. Deși dorința autorului a fost de a le face cunoscute, ele, totuși, au rămas pînă în prezent inedite.

3. Maria Comșa, *Cultura materială veche românească (Așezările din secolele VIII—X de la Bucov-Ploiești)*, București, 1978, p. 79—80 și fig. 59/4, p. 72; 67/8, p. 78; 83/4, p. 92 și pl. XX/20; *Ibidem*, p. 94 și pl. XX/17, 19, 22 și pl. XXIV/8, 11, 12, 14.

4. Margareta Constantiniu și Panait I. Panait, *O așezare feudală timpurie la Băneasa-Sat*, Cercetări arheologice în București, II, București, 1965, p. 109 și 116 precum și fig. 35, p. 115.

5. Eugen Comșa, *op. cit.*, ms. nr. 67, p. 14.

6. N. Harțușche, F. Anastasiu și I. Broscățean, *Necropola de incinerare feudală timpurie de la Chișcani-sat, Brăila*, Danubius, Istorie-Etnografie, I, Galați, 1967, p. 145.

7. C. Pređa, *Noi urme arheologice în împrejurimile com. Spanțov* (ms) Așezarea e menționată, fără descrierea materialelor, de B. Mitrea și col. *Șantierul Spanțov*, SCIV, IV, (1—2, p. 236, 1953.

8. Eugen Comșa, *Cercetări arheologice de suprafață între Conțești și Petroșani* (jud. Telerman), efectuate în luna noiembrie, 1963, ms. nr. 2.

9. D. Tudor, *Expectatus Bujor*, Eugen Comșa și Sebastian Morintz, *Cercetări arheologice de suprafață pe malul Dunării între Islaz și Bechet*, efectuate în mai 1963 (descoperită de E. Comșa) în ms. nr. 14.

10. Idem, *Cercetări... între Dorobanțu și Grădiștea*, ms. nr. 147.

11. Cercetări de suprafață efectuate de Eugen Comșa, în anul 1980 (inedite)

12. Eugen Comșa, *Descoperiri arheologice din preajma lacului Mostiștea*, ms. nr. 41. Cercetarea s-a făcut în trei etape în anul 1958, dar rezulta-

tele ei, independent de voința autorului, au rămas până acum inedite.

13. Idem, *Cercetări... între Dorobanțu și Grădiștea...*, ms. nr. 6, p. 3.

14. *Ibidem*, ms. nr. 8, p. 4.

15. Eugenia Zaharia, *Săpăturile de la Dridu. Contribuție la arheologia și istoria perioadei de formare a poporului român*, București, 1967, p. 66 (Din păcate aceste fragmente nu sînt reproduse).

16. Cercetări de suprafață efectuate de Crișan Mușețeanu care ne-a arătat materialul, fapt pentru care îi mulțumim și pe această cale.

17. Maria Comșa, *Ein Begräbnis Tundverband aus dem 9—10 Jh. in Fintinele (Kreis Teleorman)*, Dacia, XIII, București, 1969, p. 436; fig. 8/3 p. 428; fig. 12 și fig. 7/13 p. 426.

18. B. Mitrea și C. Preda, *Săpăturile de salvare de la Gogoșari și Cacaleți (= azi Izvorul)*, SCIV, VI, 1955, 3—4, p. 630. Materialul descris l-am studiat, încă în anul 1953, prin bunăvoința prof. B. Mitrea, căruia îi mulțumim și pe această cale.

19. Eugen Comșa, *Cercetări... între Dorobanțu și Grădiștea...*, ms. nr. 153, p. 23.

20. Idem, *Săpături de salvare și cercetări de suprafață în regiunea București*, SCIV, VI, 1955, 3—4, p. 437.

21. Vl. Zirra, *Cercetări feudale timpurii la Ileana-Podari*, Materiale, V, București, 1959, p. 505. Din păcate nu e precizat complexul din care provin.

22. Maria Comșa, *Cultura materială veche românească...*, p. 94 și pl. XXIV/14.

23. *Ibidem*, p. 94 și pl. XXIV/13.

24. Octavian Toropu, *Romanitatea timpurie și străromânii în Dacia Traiană sud-carpatică*, Craiova, 1976, p. 167 și fig. 39/1 p. 168.

25. Cercetări de suprafață efectuate în mai 1963 în zona Islaz-Bechet de către Dumitru Tudor, Expectatus Bujor, Eugen Comșa și Sebastian Morintz. Materialele la care ne-am referit provin din cercetările lui Eugen Comșa.

26. Octavian Toropu, op. cit., p. 167, fig. 39/2 p. 168 și pl. 16/26. Din cauză că autorul nu precizează punctul unde a fost descoperit acest fragment ceramic nu putem ști dacă el provine din așezarea amintită mai sus sau din altă parte.

27. Fragmente adunate de tovarășii Friederich, pensionară, căreia îi mulțumim și pe această cale (determinate de noi).

28. Materialele notate „Poiana Gruului” din fosta regiune Ploiești, provin din cercetările de suprafață efectuate cu trei decenii în urmă, probabil, de prof. univ. dr. Ion Nestor. Noi am putut studia acest material în anul în anul 1953, în depozitul de periegeze la M.N.A.

29. Materialele provin din săpăturile noastre de la Radovanu din anii 1979—1981, încă inedite.

30. Maria Comșa, *Un Knézat Roumain des X—XIIe siècles à Slon-Prahova, Étude préliminaire*, Dacia, XXII, București, 1978, p. 303—306. Materialul ceramic la care ne-am referit e încă inedit.

31. Materialele au fost adunate cu ocazia unor cercetări de suprafață efectuate în anul 1978

de către prof. Gh. Vieru din localitate. Materialul a fost determinat de noi, împreună cu Eugen Comșa. Așezarea poate fi datată în secolele IX—X și are multe elemente comune în ceea ce privește ceramica (fragmente lucrate de la roata rapidă, forme, profiluri etc.) cu așezările de la Bucov-Ploiești.

32. B. Mitrea, *Săpăturile de salvare de la Sultana*, Materiale, VII, 1961, p. 532 și fig. 3/1 p. 533. În afara acestui vas mai cunoaștem încă două vase-borcan, provenite din săpăturile efectuate la Sultana în anul 1959, unul din M 28 și altul din M 58. Ambele au pe corp decor incizat iar pe fund poartă semne în relief. Vasele le-am putut studia prin bunăvoința prof. B. Mitrea, căruia îi mulțumim și pe această cale. Ulterior, s-au, descoperit, probabil, și altele.

33. Dan Gh. Theodor, *Descoperirile arheologice de la Șendreni-Galați*, Danubius, I, Galați, 1967, p. 130—131 și fig. 5 p. 135.

34. Materialul a fost expus cu ocazia Sesiunii științifice Naționale, privind problemele mileniului I al e.n., ținută la Iași, între 19—21. XII, 1967. Materialul e amintit și de noi cf. Maria Comșa, *L'origine et l'évolution de la civilisation de la population romane et ensuite protoromane aux VIe—Xe siècles sur le territoire de la Roumanie*, Dacia, XII, 1968, p. 377 nota 87.

35. Fragmentele ceramice au fost prezentate de Nicolae Conovici în cadrul unei comunicări ținute la Institutul de Arheologie, Secția de arheologie feudală, aproximativ în anul 1978.

36. Eugen Comșa, *Cercetări... între Dorobanțu și Grădiștea*, ms. nr. 22, p. 5.

37. *Ibidem*, nr. 31, p. 7.

38. *Ibidem*, nr. 32, p. 7.

39. Cercetări de suprafață efectuate de Eugen Comșa la 3 aug. 1958, pe Grindul Cochirei din Lacul Boian care s-a aflat pe teritoriul satului Vărăști (ms).

40. Eugen Comșa, *Cercetări arheologice de suprafață între Suhaia și Vișoara (jud. Teleorman)*, ms. punctul nr. 90. Cercetările au fost făcute la 11. VII. 1962 până la limes-ul transalutan.

41. Ținem să atragem atenția că olăria lucrată din pastă caolinoasă în afara teritoriului de care ne ocupăm, a apărut și în Moldova la Cavadinesti (jud. Galați), la Florești (jud. Bacău), Podul Iloaiei (jud. Iași) și Hlincea-Iași cf. Dan Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI e.n.*, *Contribuții arheologice și istorice la problema formării poporului român*, Iași, 1978, p. 113. De asemenea, la Calfa (RSS Moldovenească) într-o așezare fortificată situată pe malul unui lac aflat la 4 km vest la vărsarea riului Bik în Nistru au apărut și câteva fragmente ceramice din pastă alburie caolinoasă la care, pe suprafața exterioară se observă urme de pictură cu ocră roșu cf. G. F. Čebotarenko, *Kalfa-Gorodiște VIII—X vv na Dnestre*, Chișinău (Kișinev), 1973, p. 28. Un vas piriform cu gîtul cilindric (ulcior amforoidal? m.n.) avînd pe suprafața exterioară ornament pictat cu ocră a fost descoperit și în

ășezarea fortificată slavă de la Alcedar r. Orhei (R. S. S. Moldovenească). Informații primite de la I. H. Hincu căruia îi mulțumim și pe această cale.

După noi, ar fi firesc ca asemenea fragmente ceramice cu decor pictat să existe și în așezările situate în preajma lacurilor de la nord de gurile Dunării. De asemenea, credem că sînt și alte așezări, în care există și ceramică din pastă caolinoasă, în special pe valea Ialomiței și pe malul stîng al brațului Borcea, pentru care nu dispunem încă de date suficiente.

42. G. Pîrvu, Gh. Mocanu, C. Himbomschi, A. Grecescu, *Roci utile în România*, București, 1977, p. 10 cf. și datele pentru fiecare județ în parte. Zăcămintele de argile caolinoase din Transilvania nu au fost cunoscute și folosite în secolele IX—XI. Ele sînt exploatate parțial abia în secolele XII—XIII.

43. *Ibidem*, p. 364.

44. *Ibidem*.

45. *Ibidem*, p. 151.

46. *Ibidem*, p. 9. Caolinul curat are 40% Al_2O_3 ; 46% SiO_2 și 14% H_2O , *Ibidem*, p. 8.

47. *Ibidem*, p. 10.

48. *Ibidem*, p. 151.

49. *Ibidem*.

50. *Ibidem*, p. 153.

51. *Ibidem*.

52. *Ibidem*.

53. Pentru carierele de la Măcin am primit informații în anul 1954 de la Ion Barnea, Eugen Comșa și Petre Diaconu, iar despre zăcămintele de pe Valea Carasu ne-a informat în anul 1953 Eugen Comșa.

54. Zăcămintele de argile caolinoase se cunosc și în apropiere de Cernavodă. M. Bucovăla crede că vasele romane din secolele II—III descoperite la Cernavodă, lucrate din pastă alburie, aflate în colecția Muzeului din Constanța (inedite) au fost lucrate din argila caolinoasă adusă din zăcămintul din preajma acestui oraș.

55. Radu Harhoiu, *Păciul lui Soare. Cetatea bizantină*, I, București, 1972, p. 71—76.

56. Petre Diaconu, *Păciul lui Soare*, I, p. 85—89, și fig. 32.

57. Ceramică lucrată din pastă caolinoasă cu decor incizat se cunoaște la Silistra (material adunat de noi pe plaja Dunării în 1960, în apropierea cetății din epoca feudală timpurie și predat Muzeului din localitate); la Popina „Kaletu” (o parte din ceramica încadrată în grupa B, cf. Jivka Vijarova, *Slawische und slawisch-bulgarische Siedlungen auf dem Territorium Bulgariens vom Ende des VI—XI Jahrhundert*, Sofia, 1965, p. 99—101). Foarte probabil asemenea olărie să existe și la Nova Černa printre materialele încadrate în grupa I și II (cf. Atanas Milcev și Ștefka Anghelova *Archäologische Ausgrabungen und Forschungen in der Gegend „Kaletu” (Die Festung) beim Dorfe Nova Černa, Regierungsbezirk Silistre Während der Jahren 1967—1969*,

Sofia, 1971, p. 38—40 și pl. XXII—XXXIV, p. 184—189.

Astfel de ceramică am putut vedea în anul 1960 printre materialele de la Kladenți, prin bunăvoința prof. Stancio Vaklinov, care a executat săpăturile în această așezare.

La Pliska, fragmentele ceramice din pastă caolinoasă de culoare alburie sau roz cu decor incizat sînt rare. Ele apar aici mai mult ca excepție. Material provenit din săpăturile lui Stacio Vaklenov de la Pliska (sectorul bazinului mare al termelor pe care l-am putut studia prin bunăvoința autorului menționat mai sus. Fragmente ceramice lucrate din pastă caolinoasă cu decor pictat de tipul celor din Dobrogea au apărut la Popina „Kaletu” Nova Černa „Kaletu” și cite un ciob izolat la Razgrad Abritus la Brestiak reg. Varna și la Krivina — Jatrus cf. L. Dončeva-Petkova *Rannosrednovkovni angobirani sidova*, *Arheologia*, XV, Sofia, 1973, 3, p. 18 și bibl. indicată acolo la notele 20—24. Pentru materialul de la Popina cf. și Jivka Vijarova, *Slaviano-bălgarskoto seliste kraj sela Popina Silistrensko*, Sofia, 1956, fig. 32, p. 45 iar pentru Nova Černa cf. Atanas Milcev și Ștefka Angelova, *op. cit.* pl. XXXIV/3, p. 190.

După noi, ceramica pictată cu ocru descoperit la Preslav (ornamentul fiind format din linii verticale combinate cu linii în rețea, cf. Ludmila Dončeva-Petkova, *op. cit.*, p. 19 fig. 9) se deosebește de ceramica pictată cu ocru din Dobrogea, ea reprezentînd o categorie aparte.

Spre deosebire de cele două categorii ceramice menționate mai sus, ulcioarele avînd suprafața acoperită cu angobă roșie au o răspîndire mai largă cf. L. Dončeva-Petkova, *op. cit.*, p. 14—21. Asupra ceramicii pictate de tipul celei de la Preslav ca și a celei asupra ulcioarelor amforoidale avînd suprafața acoperită cu angobă roșie, urmează să ne oprim mai amănunțit cu alt prilej.

58. Petre Diaconu, ocupîndu-se de ceramica pictată din Dobrogea, a intuit corect că o parte a atelierelor în care se lucrau astfel de vase se aflau în Dobrogea Centrală, cf. P. Diaconu, *Quelques considerations sur la céramique peinte de Bas Danube*, în: *Slavianite i sredizemnomorskiat sviat VI—XI vek*, Sofia, 1973, p. 212.

Noi considerăm, însă, că olarii care lucrau ceramică din pastă caolinoasă au existat și în zona Garvăn-Măcin, precum și în sud-vestul Dobrogei. Asupra detaliilor privind procesul de fabricație al ceramicii din pastă caolinoasă sperăm să putem reveni cu alt prilej.

59. Legăturile diferitelor așezări din Muntenia cu Dobrogea pe baza ceramicii lucrate din pasta caolinoasă au fost sesizate și în unele lucrări anterioare cf. Eugen Comșa, *Săpături de salvare și cercetări de suprafață în regiunea București*, p. 437; Maria Comșa, *Cultura materială veche românească*, p. 150.

60. În așezarea din secolele IX—X de la Drobeta-

Turnu Severin a fost descoperit și un fragment ceramic dintr-o pastă cenușie-alburie. Informații primite de la Radu Florescu căruia îi mulțumim și pe această cale.

Fragmentul, care ar putea fi din pastă caolinoasă, este deocamdată izolat, această specie ceramică nefiind cunoscută pînă acum la vest de Orlea, deși există o seamă de descoperiri.

61. Pentru acest drum atestat de alte categorii de materiale arheologice cf. Maria Comșa, *Contribuții arheologice privind existența unor cnezate și stabilirea unui drum comercial între Carpați și Dunăre în secolele IX—X*, „Muzeul Național”, VI, (sub tipar).

62. E posibil ca acest drum să fi continuat spre Rucăr-Bran, dar deocamdată nu-l avem clar documentat.

63. Un al treilea drum trecea prin vadul de la Isaccea (*Noviodunum*) spre Belgorod (= Cetatea Albă) conținînd pînă pe Nistrul mijlociu la Alcedar.

64. Maria Comșa, *Unele concluzii istorice pe baza ceramicii din secolele VI—XII*, SCIV, 1—4,

1957, p. 280; Idem, *Cu privire la evoluția culturii balcano-dunărene în secolele IX—XI (Studiu preliminar)*, SCIV, XIV, 1963, 1, p. 109 și 113) Idem, *La civilisation balcano-danubienne (IXe—XIe siècles) sur le territoire de la R. P. Romaine (Origine, évolution et appartenance ethnique) (Étude préliminaire)*, Dacia, N. S. VII, 1963, p. 415—418; Idem, în *Dinogetia*, I, 1967, p. 200—201 și 222—224; Idem, *Sur l'origine et l'évolution de la civilisation romaine et ensuite proto roumaine aux VIe—Xe siècles sur le territoire de la Roumanie*, Dacia, XII, 1968, p. 377.

Pentru unele elemente privind originea autohtonă a acestei ceramicii cf. și. Radu Florescu, *Unele observații cu privire la ceramica decorată cu culoarea roșie din așezarea tîrzie de la Capidava*, SCIV, IX, 1958, 1, p. 136.

Originea locală a ceramicii pictate cu ocru, (renunțînd la părerea sa mai veche) susține în ultimul timp și P. Diaconu, *Quelques considerations...*, p. 211—213.

65. Maria Comșa, *Cultura materială veche românească*, p. 103.